

ХАН (КАН) ТЕРВЕЛ – МЕЖДУ ТРАДИЦИЯТА И МОДЕРНОСТТА

Рая Заимова

Институт за балканистика с Център по тракология, БАН

Формулираната тук тема е провокирана не само от желанието да изложи проблем от културната история и еволюцията на манталитетите – споделяна от уважаваната проф. Надя Данова в продължение на години, – но и заради факта, че отделни (немаргинални) теми, понякога привидно забравени, стоят в основата на българската национална гордост и изграждат (не)съзнателно днешното съвремие, неразделна част от мрежата в Интернет.

Едва ли в историята на Аспарухова България ще се намери друг владетел, който да се ползва с такава широка популярност през вековете. Проекцията на образа на хан (сан) Тервел намираме и в нашето съвремие на XXI век. За да се проследи разпространението му от Балканите към Запада и обратно ще припомним някои факти от неговото житие.

Делата на Тервел от рода Дуло намират място в надписите на Мадарския конник и в „Именника на българските ханове“, където е споменат след Аспарух. Това са единствените български извори, които са тълкувани различно от наши и чужди изследователи, най-вече заради годините на неговото управление. В повечето случаи съвременната българска историография приема датировката на В. Златарски: възкачване на престола през 701 и вероятно управление до 718 г.¹

Византийските извори от IX–X век дават повече информация за българския владетел, който неизбежно влиза в контакт с империята и отблъсква арабите при Цариград през 718 г. при Теодосий III. В управлението на Тервел е засвидетелствано и друго важно събитие, чийто идеен отзвук се проектира далеч във времето.

В хрониката на патриарх Никифор се съобщава за Юстиниан II Ринотмет, изгнаник в Херсон, който през 705 г. си възвръща престола в Цариград благодарение на Тервеловата помощ. Сваленият от Леонтий (698–705) император обещава дарове на българския владетел и своята дъщеря за жена. При пристигането си пред стените на Цариград Юстиниан очаквал да го посрещнат като император. Това обаче не се случило и затова заедно с хората си той се промъкнал тайно във Влахернския дворец през водопровода. Там се разправил с враговете

¹ *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 1. Част 1. С.: Наука и изкуство, 1970, с. 603; *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи. С., 1979, с. 91 сл.; за различните мнения по датировката вж. *Москов, М.* Именник на българските ханове (ново тълкуване). С.: Петър Берон, 1988, 240–253.

си и се отнесъл любезно с Тервел: „... когато Тервел дошъл при него, наметнал му царска хламида и го провъзгласил за кесар. И като го поставил да седне до себе си, заповядал на войските да се поклонят на двамата. Надарил го с много дарове и го изпратил в земята му“². В текста на патриарх Никифор следва разказ за нарушаване на мира между България и Византия (708) от страна на Юстиниан и за похода му до Тракия и Анхиало, където действията на българите го принудили да напусне тайно града по море. След време императорът поискал повторно помощ от Тервел, когато разбунтувалите се византийски войски в Херсон внесли отново смут и в края на краищата Юстиниан бил свален от престола и убит през 711 г. Текстът на Теофан Изповедник († 818 г.) не се различава съществено от този на патриарх Никифор³. Една Анонимна хроника от VIII–IX век също съобщава накратко за тези събития⁴. В Лексикона на по-късния Свидас (X век) четем за услугата на Тервел и за задължението на Юстиниан II да му плаща данък; българският владетел е бил дарен богато със злато, сребро и скъпи дрехи⁵. По всяка вероятност информацията в Лексикона и Анонимната хроника се базира на един по-стар общ извор⁶. И в двата извора се споменава за „базиликата близо до Хризотриклиния“, където често седял Тервел, както и хазарският първенец Глиаван, брат на Юстиниановата жена. В текста на Свидас четем също: „Тук Тервел държал реч пред народа“.

От кръга на гръцките извори ще споменем и един оловен печат, чийто надпис гласи: „Богородице, помагай на кесаря Тервел“. Върху лицевата му страна е изобразен бюст на владетеля в парадно военно облекло, с ризница и хламида. Главата му е покрита с шлем, в дясната ръка държи копие, опряно на рамото му. Острието на копието се вижда диагонално над другото рамо. Лявата му ръка е покрита от овален щит. Лицето е тясно и издължено, с къса заострена брада, косите са дълги и падат отпред на гърдите. Някои различия от образите на византийските императори и по-специално липсата на императорски инсигнии на властта, както и формата на косите и брадата сочат, че анонимният гравьор е познавал действителния образ на Тервел⁷. Подсилен от обръщението към Богородица за покровителство, печатът е дело на византиец, добре запознат с иконографските традиции. Затова и можем да приемем като съвременен образа на българския владетел.

В историята на Източната Римска империя и нейните съседи са засвидетелствани и други отличия на български езически владетели. Може би по-из-

² ГИБИ, 3, 1960, 297–299.

³ Пак там, 226–289.

⁴ Пак там, с. 224.

⁵ ГИБИ, 5, 1964, с. 308.

⁶ Дуйчев, *Ив.* Император Юстиниан II Ринотмет – данник на хан Тервеля. // Проучвания върху Българското средновековие. С., 1945, 5–8.

⁷ Юркуова, *Й.* Оловен печат на Тервел. // Нумизматика, XII, 1978, 2, 3–8.

вестните случаи са с хановете (канове) Грот и Кубрат (584–642), които приемат християнството, или това е практика спрямо бегълци от варварските страни във Византия. Кубрат е титулуван „патриций“ от император Ираклий. С приемането на Христовата вяра се обяснява и силата, с която Кубрат успява да покори „всички варвари и езичници“ и да основе „Велика България“⁸. Разбира се, народът му не е споделял християнството. Явно *кесар* като едно от най-високите звания в империята, с което се е гордеел не е един варварски владетел на Запад, остава като плод на византийската политика за интеграция на извънимперските народи. С Тервел случаят е по-различен предвид факта, че присъдената му от Юстиниан II титла *кесар* в знак на благодарност обикновено е била давана на престолонаследника или на брата на императора, т. е. на *християнски владетел*. Кесарят всъщност е потенциален носител на реалната власт в империята. В отделни случаи терминът е синоним на *василевс*⁹. С това достойно признание, което е прецедент в историята на Източната Римска империя, се открива широко поле за тълкуване на случилото се през 705 г.

Извън Византия и Балканите

Византийските извори са лаконични по въпроса за Юстиниановите връзки със Запада и по-специално с Папството. Редица извори, като „Историята на лонгобардите“ на Павел Дякон (VIII век), Йоан Дякон (IX век), Анастасий Библиотекар (IX век), Птолемей от Лука (XIII век), излагат контактите на императора с папа Сергий (687–701), както и с един от наследниците му – Йоан VII (705–707). Старанието на императора е да наложи православието си, но свиканият от него събор в имперския дворец (692) предизвиква враждебност от страна на Рим и поражда множество конфликти в религиозен и политически план¹⁰. Говори се и за помощта, която Тервел оказал на цариградския император. От контекста се разбира, че става дума за събитията от 705 г. В следващите години на папския престол се издига Константин (708–715), когото Юстиниан бил поканил в Цариград да му отслужи литургия за опрощение на греховете. В замяна императорът бил обещал да възстанови всички привилегии на Римската църква. Но дръзкото му поведение и конфликтите му с духовниците довели до неговото убийство¹¹.

⁸ Златарски, В. История, 131–141.

⁹ Guiland, R. Recherches sur les institutions byzantines. T. 1. Amsterdam, 1939, 25–43; Bréhier, L. Le monde byzantin. Les institutions de l'empire byzantin. Albin Michel, 1970, 41–43; Атанасов, Г. Инсигниите на средновековните български владетели. Плевен: ЕА, 1999, 35–39; Вачкова, В. Белите полета в българската културна памет. С.: Военно издателство, 2010, 236–239.

¹⁰ Bréhier, L. Le monde byzantin. Vie et mort de Byzance. Albin Michel, 1948, 67–71.

¹¹ ЛИБИ, 1, 1958, с. 404 сл.; 2, 182–257, 346 сл.; Ptolemaei Lucensi Annales ecclesiastici, lib. XIII, cap. III, p. 948; lib. XVI, cap. XXV, p. 958. Bologna, 1975–1978 (Muratori, Rerum Italicarum Scriptores, t. XI); Epitome chronicorum Casinensium jussu Sanctissimi Stephani papae II. Conscripta

Подробностите, свързани с Юстиниановите разпри, в конкретния случай не ни засягат. По-важен е фактът, че тези общувания между Цариград и Рим са отразени единствено в латиноезичните извори. Споменаването на Тервел е периферно и единствено във връзка с помощта, която той оказва на императора. Кесарската му титла не е обект на разсъждения в посочените текстове, които заемстват един от друг. През следващите столетия обаче българският владетел от VIII век става повече от популярен като християнин.

Всеизвестен факт е, че след падането на Цариград в 1453 г. писмената култура на Византия поема към Западното Средиземноморие и по-специално в Италия, където гръцкият език не е забравен и бежанците от Балканите формират т. нар. *диаспора*. През XV век на Апенинския полуостров се сбира започнатият от XIII–XIV в. културен процес във Византия, при който Западът и Изтокът се свързват и взаимно зависят от всички важни политически събития и османски завоевания. Ако византийската традиция показва траен интерес към древността, без да успее да го свърже със съвременни събития, западноевропейската цивилизация му придава *креативен дух*¹². Затова и повечето писания на италианците, придържащи се към хрониките от Средновековието – както византийски, така и латински, – отразяват връзката между Цариград и Рим в държавно-политически и религиозен план, видяна през погледа на съвременниците. Традиционната средновековна форма на универсалната история, започваща със създаването на света е стигаща до съвремението, т. е. отразява древногръцката и римската история, стои в основата на по-новата форма в историографията – регионалната, която възниква съобразно развитието на италианските градове в Късното средновековие и допринася за формирането на ренесансовата ценностна система¹³.

Светската историография в Италия

Прави впечатление, че в творбите за живота и дейността на папите и за църковните институции от Птолемей от Лука и Бартоломео Саки, нар. Платина (XV век), или в съчинения, чиито автори са папски служители, като Флавио Биондо (1392–1463) и кардинал Бароний (1538–1607), делата на Тервел са отразени в контекста на общуванията с Юстиниан. Паралелно с този тип католически автори,

ab Anastasio seniore sedis apostolicae bibliothecario, p. 354 (Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, t. II); Anastasii Bibliothecarii *Historia de vitis Romanorum Pontificum*, 151–152 (Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, t. III); за 705 г. и изворите вж.: *Търкова-Займова, V. Le voyage de Justinien II en 705. // Eadem. Byzance, la Bulgarie et les Balkans. Plovdiv, 2010, 126–140.*

¹² Pertusi, A. *Italo-greci e bizantini nello sviluppo della cultura italiana dell'Umanesimo. // Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento, a cura di A. Pertusi. Firenze, 1966, 35–52; Storiografia umanistica e mondo bizantino. Palermo, 1976, p. 8 sq.*

¹³ Леонардо Бруни (1370–1444) става популярен най-вече с историята на града-държава: *L. Bruni Historiarum Florentini populi libri XII. Strasburg, 1610.*

които заимстват един от друг, съществува и светска историография, чиято изворова база не е по-различна и съвпада с тази на католическите служители. Разликата се състои в авторския подход и тълкуването на събитията.

Марк-Антонио Кочо, нар. Сабелико (1436–1506), ученик на Помпониус Лет и член на „Академия Романа“, преподавател по реторика в Удине, Верона и Венеция. Автор е на редица творби, засягащи както древността, така и по-късните времена, топографията, историята на Венеция и пр. Световната му история, позната под заглавието „*Enneades sive Rhapsodia historiarum*“ (Историческо повествование в девет части), е смятана за най-ранното модерно историческо произведение, което включва световни събития от създаването на света до 1504 г.¹⁴ Тя е много по-известна от венецианската, написана по заръка на Републиката, която му създава условия за работа с местните архиви. По-голямата част от използваните извори в нея съвпадат с тези на Венеция. През 1538 и 1560 г. съчинението се преиздава в Западна Европа, като всяко издание има добавки, други пък издания – напр. тези от Базел (1515), Лондон (1711) и др., съдържат извадки на отделни теми¹⁵. Характерен белег на хуманистичната историография е паралелното представяне на събития от Запада и от Изтока. За целта се следва в хронологичен план редът на управление на съответните императори, папи и патриарси. В метода на Сабелико при представянето на събития от световно значение се натъкваме на факта, че в основните му разкази, които следват даден извор, той е вмъкнал повече или по-малко значими събития от други писмени и устни извори, както и свои разсъждения. Това се отнася и за нашия главен герой Тервел, който е изписан *Trebellius*. За разлика от по-ранния папски секретар Флавио Биондо (1392–1463), чийто лаконичен стил е характерен за писанията му по римска история и разказите му са хронологично подредени, Сабелико прави впечатление на неподреден и разхвърлян¹⁶. Може би и това е причината да се сблъскваме с представянето на Тервел на няколко места в книгата му.

След кратко изложение за създаването на българската държава на Дунава се говори за „жестоките и войнствени“ българи, облагородени от молитвите на Константин Кирил, който ги покръстил. Христовата вяра остава за Сабелико сигурната опора за християнския свят в съпротивата му срещу турците. Следва споменаването на Тервел като първия им християнски владетел:

„I. Има предание, че първият крал на българите се наричал **Требелиус** [Тервел]. Той преминал към монашески живот и оставил кралството на по-големия от двамата си сина. Наскоро след това новият крал преминал към култа на злите

¹⁴ *Enneades sive Rhapsodia historiarum* (1498–1504). Paris, 1513–1517.

¹⁵ *Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à 1850–1860*. Paris, 1963, 966–967.

¹⁶ Заимова, Р. Българската тема в западноевропейската книжнина XV–XVII век. С.: УИ Св. К. Охридски, 1992, с. 28 сл.

демони, пренебрегвайки бащината набожност и установения от него ред. **Требелиус** не понесъл злодеянието на сина си, а като оставил дрехата на покаянието, която носил известно време, приел кралското одяние и наказал неверието на сина си, като го лишил от зрение. Той дал на по-младия си син кралството, за да го управлява набожно и съобразно своя ред. А самият той, доволен от даденото нареждане, се върнал трайно в своя орден¹⁷.

Текстът за „неблагодарния“ Юстиниан, който си позволил да воюва срещу своя помощник Тервел за възвръщането на имперската власт, е поместен след няколко глави (Ennea. CLXXXII, lib. VI). Авторът прави връзка с по-горното споменаване за българския владетел, отбелязвайки: „Требелиус, български крал (за когото вече говорихме)“. Следва обстоен разказ за Юстиниановите амбиции и политиката му по отношение на Рим.

Дотук Тервел се явява „по съседски“ в контекста на общуванията с Византия и изрично се цитира като първият християнски владетел на българите. В следващите глави на Сабелико покръстването се извършва от „български крал“ в папски контекст:

„II. По това време **кралят на България** с [народа от] цялото си кралство прие вярата Христова по внушение на върховния първосвещеник Николай, като изгони еретика Фотий от границите си. На този крал отдадох забележителния пример за набожност. А той, ръководен от религиозна ревност, предаде кралството на сина си, за да управлява според закона на приетата религия. Ала [синът] като забрави бащиния завет, скоро изпадна в предишната грешка. А той [кралят], предупреден за това голямо престъпление, за да отмъсти бързо, нападна кралството и върна сина си под своя власт. И като го върна, ослепи го. Много бързо го победи и направи крал по-младия си **син Алберт**. Често го съветваше да стои далеч от нещастieto на брат си, да поддържа набожността и да пази бащиното наставление. А използва Варвар за пример в изповядването на истинската набожност и в същото време за утвърждаване на бащиния съвет. Нечестността на гърците обаче направи така, че българите не след дълго време се отклониха от правия път“¹⁸.

Покръстването на българите от Константин Кирил е мотив, който по всяка вероятност Сабелико заимства от хрониката на венецианеца Андреа Дандоло (XIV век)¹⁹. „Праведният мъж“ покръства българския владетел и в други исторически творби от XV век, като „De origine urbis gestisque Venetorum“ (За създаването на града и делата на венецианците) на Б. Джустиниани, Световната

¹⁷ Ennea. VIII, lib. VI, CLXXXI.

¹⁸ Ennea. IX, lib. I, CCVIIr.

¹⁹ *Danduli Andreas Ducis Venetarium Chronica per extensum descripta* a.a. 46–1280. Bologna, 1942, p. 156 (*Muratorii. Rerum Italicarum Scriptores*, t. 15); Ангелов, Д. Италиански извори за българската средновековна история. // Исторически преглед, 1972, 6, 86–99.

хроника на бавареца Леонхард Хефт и др.²⁰ Известно е, че този мотив се застъпва в Солунската легенда от XI век и в Краткото житие на Кирил, датиращо от приблизително същото време, както и в някои латински извори, като Моравската легенда и Оломоуцкия бревиарий (XIV век)²¹. По всяка вероятност А. Дандоло е заимствал от тези текстове. Оставям настрана факта, че у автори от средите на Папството (напр. Платина) делата на Константин Кирил са представени изцяло по изворите на католическото духовенство и за покръстване не се споменава.

Досегашните ми проучвания показват, че по всяка вероятност Сабелико е най-ранният автор, който свързва Константин Кирил с името на Тервел – покръстител на своя народ. Вторият текст пък показва победата на католицизма над „еретика Фотий“ и установяването на правата вяра. Разказът за замонашването, оттеглянето на владетеля, поставянето на големия син на престола, последвалата измяна и ослепяване, възцаряването на по-малкия син е познат от текста на игумена на Прюмския манастир Регинон (IX–X век) и от текста на монаха Зигеберт (1030–1112)²². Регинон посочва година на покръстване 868, а Зигеберт – 865. У тях обаче отсъства името на владетеля, изписан като *Rex Bulgarorum*

Регинон е живял в Лотарингия и в град Трир, т. е. далеч от Балканите. Сведенията му за българската история са твърде бегли: съвсем накратко той споменава за поражението на император Никифор Геник и за покръстването. По-голямата част от хрониката (до 906 г.) му обхваща делата на франкските владетели и по-малко събития за Германия и Моравия. Известно му е за пратеничеството на папата и съдействието на Людвиг Немски за покръстването в България. Предполага се, че до Регинон и лотарингското духовенство е стигнал разказът за ослепяването на Карломан, четвъртия син на Карл Плешиви (823–877)²³, съвременник на Борис Михаил († 907). Карломан бил насила замонашен от баща си, станал дякон, но се отказал от духовния чин. И за да получи част от бащините си владения, събрал дружина и вършил злодеяния, включително и в манастири. Бил затворен от баща си и осъден от духовен съд на ослепяване по заповед пак на баща си. Получил милостта на папата и на чичо си Людвиг Немски, Карломан прекарал остатъка от дните си в манастир. Регинон посочва 870 г. за борбата му за бащиното имущество. Разказът за него е поместен след този за българското покръстване в хрониката на Регинон²⁴.

²⁰ Историята на Джустиниани е написана между 1474 и 1481 г. За Л. Хефт вж.: Гюзелев, В. Ново сведение за средновековната история на България и за Кирил Философ. // Исторически преглед, 1985, 9–10, 84–86.

²¹ Кискинова, М. Йосиф Симон Асеманий. С.: Наука и изкуство, 1987, с. 228 сл.

²² ЛИБИ, 2, 1960, 305–308; 3, 1965, 40–45.

²³ Крал на Западнофранкското кралство (843–877) и император на Свещената Римска империя (875–877).

²⁴ Ю. Трифонов дава подробен анализ на Регинон и изворите на времето. Според него наказанието на Карломан е било изпълнено през 871 г. Автори като Шафарик и Иречек избягват да споменават за ослепяване на Борисов син: Трифонов, Ю. Достоверен ли е разказът за ослепяването на Борисовия син Владимир? // Училищен преглед, XXVI, 1927, 5–6, 864–890.

Специално у Зигеберт, чийто разказ е определено по-събран от този на Регион, се говори бегло за Юстиниановия проблем и помощта на Тервел, а във връзка с покръстването се споменава и съдействието на Людвиг Немски. *Trebellius* и *Albert* – използвани от Сабелико – са новост в историографията. В следващите столетия и двата текста на италианския автор (без мотива за Кирил) добиват широко разпространение в Западна Европа в различни католически среди.

Бенедиктинците

В първите години на XVI век освен словесния, се появява и визуален образ на българския кръстител. Епонимът *Bulgarus* е изписан под фреската с изображения (1505–507) на Франческо Морони в прочутата църква на бенедиктинците „Санта Мария ин Органо“ във Верона. Първ Й. Иванов отбелязва, че текстът под изображението е най-близък до този на Зигеберт²⁵. Отчитайки изследванията на В. Гюзелев, изкуствоведът А. Василиев основателно забелязва, че „княз Борис I е представен по съвършено несвойствен за византийската иконография начин – като член на Бенедиктинския орден между Ладулф и херцог Лутвин. Както останалите от групата, е облечен в бяло бенедиктинско расо и с бяла качулка на главата. Той е млад, с бръсната брада и мустаци (по католически обичай), с характерния жест на ръцете: символично посочване с пръстите на дясната ръка към двата пръста на лявата ръка. Княз Борис още не е посветен в светителство и не е с нимб, но е обкръжен от лъчисто сияние. Следва да споменем, че още от най-ранно време е било прието императорът да бъде рисуван с нимб, наравно със светците... Това не се отнася за разглеждания случай, защото княз Борис е бил канонизиран за светец още през 923 г.“²⁶

Напоследък А. Влаевска-Станчева обърна внимание на композициите в „Санта Мария ин Органо“, които разглежда в паралел с тези в двора на манастира „Сан Джакомо“ в Понтида (Ломбардия). Образите на римските първосвещеници и тяхната подредба в двата случая са идентични и съвпадат със словесната информация за тях от „*De viris illustribus ordinis S. Benedicti*“ (Видни личности от ордена на св. Бенедикт, 1492) на Йохан Тритемий и по-късната творба на Арнолд Вийон „*Lignum vitae*“ (Дървото на живота, 1595). По всяка вероятност Франческо Морони, работил изображенията между 1505 и 1507 г., е ползвал ръкописен текст, послужил за основа на споменатите публикувани творби през втората половина на XVI век. Цикълът, в който попада и българският владетел, е приблизително един и същ и в двете бенедиктински църкви. Кралете-монаси са в

²⁵ Иванов, Й. Ликът на свети княз Бориса във Верона. // Известия на Българския археологически институт, 4, 1926–1927, 1–13.

²⁶ Гюзелев, В. Княз Борис Първи. С., 1969; Василиев, А. Български светци в изобразителното изкуство. С., 1987, 41–42.

бenedиктинска одежда, някои от тях с ореол и съответните инсигнии на властта. *Bulgarus* е редом до св. Сигизмунд, крал на Бургундия (516–524), и папа Захарий I (741–752). Описания от средата на XV век на фреските в катедралата на Дурхам в Англия свидетелстват за други бенедиктински дейности и за съществуващо на времето подобен цикъл с изображения, където *Rex Bulgarorum* е отново монах, назован *Eraclius*²⁷.

След XIII век най-старият западен орден – този на св. Бенедикт (VI век) – търпи известен упадък с възникването на доминиканския и францисканския орден²⁸. През XVI век Реформата на Лутер (1517) оказва влияние върху авторитета на ордена. Междувременно създадената от негови представители литература се разпространява първоначално в ръкописен вид. Специално в „*Lignum vitae*“ на Арнолд Вийон българският „крал“ е не само назован по име, но е и светец: „*S. Trebellius seu Terbellis, Bulgarorum rex*“²⁹. Подобни съчинения с описание на видни духовни и светски лица са характерни за XVI век, когато се формира жанрът *биография*, въз основа на който словесните образи от миналото и съвремението стават и визуални. Най-ярките примери за това са книгите с „видни личности“ на Паоло Джовио, Андре Теве и др. Целта е била текстовете, т. е. словесните образи, да послужат за обяснения към изложените портрети на съответните лица в построения от Джовио музей в Ком (1536–1543)³⁰. От своя страна католическите ордени не противоречат на този процес, а отделят специално внимание на „своите“ дейци и история с цел да противостоят на протестанството и ересите. Бенедиктинската ръкописна и публикувана литература поставя основите на т.нар Менелогий от историка Габриел Бучелин, издаден през 1655 г.³¹ Светците бенедиктинци са 3004. *Trebellius* (Тервел) фигурира като кръстител на народа си с познатия модел: оттегляне от престола, усамотяване в манастир, измяна на престононаследника и поемане на властта от по-малкия син на име Алберт. Българският владетел е сред почитаните от Изтока и от Запада короновани глави и като

²⁷ Пак там, 213–226.

²⁸ Бояджиев, Р. Ранно западноевропейско монашество. Бенедиктинците и Изтокът до средата на XI век. С., 1996.

²⁹ *Vlaevska-Stancheva, A.* La venerazione dei regnanti nella tradizione benedettina. A proposito delle fonti di un affresco veronese. // Santità, culti, agiografia. Temi e prospettive. Atti dei I Convegno di studio dell'Associazione italiana per lo studio della santità, dei culti e dell'agiografia. Roma, Ottobre 1996. Roma, 1997, p. 221.

³⁰ Gli Elogi, vite brevemente scritte d'huomini illustri di Guerra, antichi et moderni, di mons. Paolo Giovio, trad. per M. Ludovico Domenichi. Fiorenza, 1554; *Dubois, Cl.-G.* L'individu comme moteur historiographique: formes de la biographie dans la période 1560–1600. – Nouvelle revue du Seizième siècle, 19/1, 2001, 83–105.

³¹ Приет от ранна възраст в бенедиктинския орден, Бучелин (1599–1681) е възпитаник на йезуитите в университета на Дилинген, изпява се като изследовател на германската църковна история, в областта на агиографията и картографията, за него вж. *Catholic Encyclopedia* (1913) – http://en.wikipedia.org/wiki/Gabriel_Bucelin

монах, канонизиран за светец с дата 13 март: „S. Trebellius. In Bulgaria natalis. S. Trebellii Regis et Monachi“³².

Йезуитите

Както е известно, създаденият от Игнатий Лойола йезуитски орден (1540) разширява дейността си най-вече след Тридентските събори (1545, 1563), когато се уточняват основните въпроси на католическата доктрина. Укрепването на Църквата и възстановяването на престижа на Папството в борбата срещу протестантството стоят в основата на Контрареформацията. През XVII и XVIII век йезуитският орден, главният „инструмент“ в този процес, разгръща широка мисионерска дейност и отвъд европейските граници. Важно значение имат книжовната дейност и образователна политика на неговите представители. Католиците се опитват да докажат чрез патристичната литература авторитета на църковните отци. Затова йезуитите стават едни от главните инициатори на византинознанието. От своя страна протестантите също търсят обосновка на идеите, опирайки се на ранното християнство и византийската църковна практика, близка до евангелската традиция и тяхното верую³³.

Християнинът Тервел – владетел и монах – се среща както в книгите за историята на съответните църковни институции, така и в историческите трудове и литературни произведения, написани не само на латински език. В „Il regno degli Slavi“ (Царството на славяните, 1601) рагузинският абат Мавро Орбини заимства до голяма степен текста за кръстителю Тервел от „История на Европа“ на флорентинеца Пиетро Франческо Джамбулари (1566)³⁴. Краткият му разказ на италиански език за монаха *Terbelo* е поместен след този за Юстиниан и отблъскването на арабите при Цариград³⁵. Впоследствие хилендарският монах Паисий се вдъхновява изцяло от руския превод на Орбини.

Измежду представителите на йезуитската историография Джеронимо Пиати пръв съобщава за Тервел в „De bono stato religioso“ (За доброто състояние на религията). Книгата е издадена на латински още в 1593 г. и навремето преведена на няколко модерни езика³⁶. В поемата „Покръстена България“ (1637) на поета

³² Пак там; *Dujčev, Iv.* Slawische Heilige in der byzantinischen Hagiographie. // *Idem.* Medioevo bizantino-slavo. II. Roma, 1968, 207–223.

³³ *Pertusi, A.* Storiografia, 40–44.

³⁴ *Giambullari, P.* Istoria dell' Europa. Pisa, 1922, lib. II, 124–126; *Marchiori, J.* L'Istoria d'Europa di Pier Francesco Giambullari e il Regno degli Slavi di Mauro Orbini. // *Mondo Slavo* (Padova), 1970, 10, 135–156.

³⁵ *Orbini, Mavro.* Il regno degli Slavi. Pesaro, 1601, p. 407.

³⁶ *Trois livres du Bien de l'estat religieux, faits en latin par Hieronisme Platus, mis en francois par Philippe le Beau, Docteur theologien de l'Universite de Paris.* Lyon, 1620, livre II, chap. XXVI, p. 621.

Франческо Брачолини (1566–1645), вдъхновена от текста на Пиати и създадена след формирането на Конгрегацията за разпространение на вярата (1622), се надгражда традиционният Тервелов образ от предходниците. Християнството в България се развива под покровителството на св. Бенедикт. Главните български герои са Требелио (Тервел) и синовете му Флавио и Алберт. Роднината – секретар на кардинал Антонио Барберини, затвърждава идеята за прието християнство от Рим. С много патетика и допълнения от съвременни събития конфликтът между Добро и Зло е развит в художествен план. Набляга се на „свръхестественото“, приложени са множество символи и други литературни похвати с цел затвърждаване на приетия католицизъм. „Еретикът“ патриарх Фотий е олицетворение на Злото заедно с мюсюлманите и протестантите³⁷. Получената от Тервел Библия от папски пратеник в България дава усещането за непреходност, минало и настояще се преплитат във времето и чрез Тервеловия християнски образ създават модел за непоклатим католицизъм в суверенна България³⁸.

По традиция текстовете са заимствани от по-ранни и освен печатната книга, която разпространява словото, мисионерите от йезуитския орден са „тиражирали“ текстове в ръкопис, обикаляйки от град на град и от колеж в колеж. Ще припомним накратко, че след създаването си йезуитският орден много бързо добива авторитет и става една от главните опори на антипротестантската идеологическа борба. През XVII век мисионерската им дейност се разпростира и извън пределите на Европа. За надмощието на католицизма важна роля изиграва образованието. През XVII век вече работят множество колежи на Запад, откъдето излизат добре възпитани младежи със светски маниери и хуманитарни знания. Тук оставям настрана въпроса: доколко католическата пропаганда на йезуитите чрез образованието е успявала да „бетонира“ мозъците на подрастващите, имайки предвид водената от йезуитския възпитаник Волтер и поколението му антиклерикална борба за „стъпкване на гадината“.

Важен момент в образователната програма заемат не само филологическите дисциплини и религията, но и философията, историята. Пишат се театрални пиеси, в които се пресъздават ключови моменти от недалечното минало с актуално звучене. Авторите им са самите преподаватели в колежите. Мисионерската дейност включва и популяризиране на драмите в ръкопис или под формата на

³⁷ Католическата литература от IX век насетне засяга темата за „еретика Фотий“ и я пресъздава от позицията на Римската църква, а контрареформистката историография я подема по традиция. Сrv.: С. *Baronii Annales ecclesiastici. Romae, 1598–1607, t. 10, 359–520*. Според Рикардо Пикио образът на Фотий е изграден вероятно въз основа на някоя съвременна личност, напр. патриарх Кирил Лукарис (1572–1638), привърженик на Реформацията и калвинизма, враг на Римската църква: *Picchio, R. Un pamphlet epico de Propaganda Fide: „La Bulgheria convertita“ di Fr. Bracchiolini. // Relazioni storiche e culturali fra Italia e la Bulgaria. Napoli, 1982, 157–196*.

³⁸ *Заимова, Р. Българската тема, 138–144.*

отпечатани програми. В наши дни твърде малко пълни текстове могат да се намерят в западните библиотеки поради забраната на ордена и заличаването на дейността му. Дори във Франция, където орденът има голям авторитет и се ползва от кралска закрила от абсолютната монархия, йезуитите невинаги получават разрешение за публикация.

Представителите на йезуитския орден полагат много грижи за подготовката на театрални представления, които са два пъти в годината. Изпълнители са самите ученици. И за да добият светски маниери, задължително музиката и танцът са част от театралното действие. За изисканото й ниво съдействат понякога и артисти от реномирани театри – какъвто е случаят с колежа „Клермон“ в Париж. Провинциалните колежи, независимо в коя страна, не достигат блясъка и популярността на този колеж, чието образование е било на университетско ниво³⁹. В него са били представени и две пиеси за Тервел кръстителя: в 1641 (френски текст) и в 1675 г. (латински текст). Едва ли може да се даде точен брой на всички йезуитски пиеси на тази тема, чиито заглавия са цитирани единствено в по-стари или по-нови библиографски трудове⁴⁰. В предишни изследвания се бях спряла на съдържанието на три пиеси. Бях издирила 19 заглавия на драми с главно действащо лице Тервел, представяни през XVII и XVIII век в колежанския театър на йезуитите в Западна и Централна Европа. Напоследък Н. Андреева допълни изследванията с още пет немски пиеси от XVIII век⁴¹. Статистиката показва, че популярността на Тервел кръстителя в католическия свят на модерното време е много по-голяма, отколкото на Богорис/Борис-Михаил, с когото най-често е идентифициран. За разлика от светския театър, който през века на Просвещението променя коренно своята естетика, при йезуитите, съдейки по несъвършените заглавия на произведенията, този процес не се забелязва. И това е обяснимо, като се имат предвид традиционализмът и консерватизмът на католическите братства, в които модерното европейско време трудно прониква и, общо взето, остава извън стените на тези общности.

В повечето случаи текстовете са сходни и цитираните по-горе откъси от Сабелико с главните герои Требелиус, Алберт и в някои случаи и папа Николай и „еретика“ Фотий определят съдържанието на творбите. Въз основа на познатата

³⁹ Dupont-Ferrier, G. Du collège de Clermont au lycée Louis-le-Grand. Vol. 3. Paris, 1922, p. 127 sq.; Hennequin, T. Le théâtre dans les collèges des Pères Jésuites de France de 1670 à 1700. // Mémoires de l'Académie de Metz, III, 1975, p. 138 sq. За йезуитския театър вж. също: Choné, P. La perspective édifiante dans les fêtes jésuites de Pont-à-Mousson (1623). // Image et spectacle. Actes du XXXIe Colloque international d'Études Humanistes du Centre d'Études supérieures de la Renaissance (Tours, juin-juillet 1989). Amsterdam: Rodopi B.V., 1993, 211–244.

⁴⁰ Sommervogel, C. Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. T. 1–10. Paris, 1892–1909; Meyer, R. Bibliographia dramatica et dramaticorum. 2. Abteilung Einzeltitel, Bd. 3 (1709–1716), Bd. 4 (1717–1721). Tübingen, 1994.

⁴¹ Заимова, Р. Българската тема, 151–190; Андреева, Н. Покръстването на българите в немски пиеси от XVIII–XIX в. Велико Търново: Пик, 2004.

история още от средните векове се изгражда постоянен йезуитски Тервелов образ на владетел и монах. Брачолини и Конгрегацията подемат темата за покръстването заради победилния католицизъм в България и насочват вниманието на Папството към тази „суверенна“ държава с цел непримиримост към „враговете“ и запазване (разпространение) на римското влияние. От своя страна йезуитските педагози използват мотива за тържеството на Доброто над Злото за възпитание на учениците си с чуждите, но християнски дела. Затова не само животът на отделни светци създава благоприятен повод за подобна педагогика, но и уроците от историята са били подходящи за целите на образованието, независимо дали се отнасят за далечното или за близкото минало. По всяка вероятност йезуитският Тервелов образ надминава по популярност бенедиктинския благодарение на театралните сцени в католическия свят на Западна Европа.

Православната среда

Паисий заимства текста за Тервел от руския превод на Мавро Орбини, публикуван с благословията на Петър I⁴². „Този крал Тривелий пръв възприел християнската вяра в 703 година от Христа бога...“⁴³ С тези думи хилендарският монах продължава разказа си за Юстиниановия помощник, когото единствен от българските владетели назовава „крал“ и когото нарежда на първо място в раздела на „знаменитите крале и царе“ и в списъка на светците⁴⁴. Паисиевият стереотип за „светия крал Тривелий“ се покрива с вече утвърдения на Запад. Същото може да се каже и за автора на Зографската история (1785), който за разлика от Паисий именува сина на Тривелий – Тервел⁴⁵.

В Стематографията на Христофор Жефарович, издадена във Виена (1741), чиито първообрази са Стематографията на Павел Ритер-Витезович (1701) и „Царството на славяните“ на Орбини, се съдържат 20 изображения на български и сръбски владетели и светци, гербове на балкански и славянски страни, поезия и т. н.⁴⁶ Тервел е изобразен в цял ръст, изправен във фас, в монашеско облекло, с кукул на главата, на който е нанесен равнораменен кръст, в дясната ръка държи удължен (латински) кръст и скиптер, а в лявата – свитък с надпис: „Никтоже может двама господинома работат“⁴⁷. Над изображението, което е до това на

⁴² Книга исторіографія... въ Санктпѣтербургской типографіи, 1722.

⁴³ Паисий Хилендарски. История славяноболгарская, 1762. Първи Софрониев препис от 1765 г. Увод, новобълг. текст и коментар Б. Райков. С.: Наука и изкуство, 1972, с. 40.

⁴⁴ Пак там, с. 98, 113–114.

⁴⁵ Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1970 (второ фототипно издание), 631–632.

⁴⁶ За дейността на монаха зограф Жефарович вж.: Конев, И. Българското Възраждане и Просвещението. С.: БАН, 1983, с. 71 сл.

⁴⁷ Василиев, А. Български светци..., с. 38.

цар Давид, пише: „Цар Болгарски Св. Теоктист“. Всъщност това е най-новото и последно „ампло“ на владетеля-монах, завърнал се на балканска православна почва през XVIII век⁴⁸.

Словесните образи от историографията на модерна Европа формират абстрактни представи. Следвайки съдържанието им, православни монаси и зографи от Балканите създават визуални образи на гравюри и стенописи. Ако приемем, че Тервеловият образ от гръцкия печат, споменат по-горе, е изработен от съвременен майстор през VIII век, то десет столетия по-късно се оформя нова традиция в изображението, чиято проекция намираме в XIX век. Редица творци след Жефарович запазват неговия модел на *светец*, като го изобразяват редом със св. Давид и св. Стефан. С малки изменения от този първообраз го представят Митрофан Зограф в Зографския манастир и Никола Образописов във „Възнесение Господне“ в Лозенския манастир (1869). Вероятно Никола Йованов е зографът на главната църква на Рилската обител. Съществува предположение, че майсторите в нея са от Самоковската школа – Захари Хр. Зограф или Димитър Хр. Зограф⁴⁹. Образът на *Тривелий* се намира и в църквата „Рождество на Пресвета Богородица“ (нар. Бельовата църква) близо до Самоков, дело на Никола Образописов (1869). Надписът „В иночествe Теоктист“ в църквата „Св. Спас“ (с. Старо село, Радомирско), където е изографисан от Христати Зограф, син на Захари Зограф, уточнява монашеската принадлежност на героя⁵⁰. По всяка вероятност съществуват и други църкви в България с този модел на Жефарович.

Другият тип изображения са направени от Захари Зограф в Троянския (1847–1848) и в Преображенския манастир (1849). В първия манастир, до „Св. цар Михаил“ се чете: „Св. цар Тривелий в иночествe Теоктист“. Той е в цял ръст, докато във втория манастир е изографисан до кръста, т.е. като полуфигура, на необичайно място, в нартекса на църквата, под сцените на Апокалипсиса. Някои изкуствоведи свързват представянето му в едър план наред с останалите царе като внушение за паралел между Апокалипсиса и съдбата на християнските балкански народи под османска власт⁵¹.

Едно сравнение между модела на Жефарович и двата образа на Захари Зограф показва някои различия: у изтъкнатия Зограф липсва кукул на главата и монашеско облекло. И в двата манастира самоковският майстор го е представил с корона на главата, царско облекло с мантия, скипър и кръст в двете ръце, с буден и жив поглед. С други думи, липсва монашеският аскетизъм, характерен за модела на Жефарович, където образите са еднотипни и трудно може да се на-

⁴⁸ Тъпкова-Заимова, В., Р. Заимова. Тервел/Тривелиус/Теоктист. // *Palaeobulgarica*/Старобългаристика, 2003, 4, 92–98.

⁴⁹ А. Василиев и Н. Дилевски са на различни становища за авторството: *Василиев, А.* Български светци..., с. 39; *Дилевски, Н.* Три изображения на български светци в един софийски манастир. // *Родина*, III, 1940, декември, кн. 21, с. 129 сл.

⁵⁰ <http://www.studena.net/content/421>

⁵¹ *Касабов, Фр.* Българският апокалипсис на Захари Зограф. // *Минало*, 1995, 4, 5–8.

мери някаква специфика във всеки един от тях. Наличието само и единствено на писмена информация и заимстването помежду им определя обобщения визуален образ на светец. Захари Зограф се отдалечава от този модел, линията е разчупена, дори се усеща стремеж към индивидуализиране на образа⁵².

Тривелий – Теоктист

За името на българския хан Г. Моравчик изброява 36 форми, предадени на гръцки, черпани от византийските хронисти и от първобългарските надписи (*Τερβελις*), няколко латински форми като *Terbellus*, както и една старобългарска, главно от превода на хрониката на Симеон Магистър и Логотет – *Тервелю*. В. Златарски дава някои латински форми на името Тервел – *Terbellis*, *Therbellis*, на арменски – *Trvel*⁵³. Във византийската книжнина се срещат редица църковни дейтели и държавни мъже с името *Теоктист*. Един от известните логотети с това име, честван на 11 февруари, посъветвал императрица Теодора през 843 г., т. е. преди да се започнат преговорите за покръстването на Борис, да се съгласи на размяна на пленници от двете страни⁵⁴. Н. Дилевски изразява становище, че монашеското име на българския светец – *Теоктист* – е идентично с името, което сръбският крал Стефан Драгутин (1276–1282) приел при замонашването си и който е изобразен до нашия герой в Стематографията на Жефарович. В по-ранното изследване бяхме проследили данните от синаксарите, където се срещат шестима светци с име *Теоктист*⁵⁵. Освен тях за времето на император Диоклетиан е засвидетелстван мъченик *Тривиллий*, измъчван и обезглавен (251 г.) в Памфилия (Мала Азия); паметта му се почитала на 1 март⁵⁶.

Изложените данни показват, че късната православна традиция (XVIII–XIX век) не изостава от католическата, дори в известен смисъл я развива, запазвайки титулатурата „крал“. Християнският владетел от Българското средновековие, приел монашеството, се „сдобива“ с „ново“ име(на): *Тривелий*, *Теоктист*. Обикновено първата буква на името по рождение подсказва новоприетото име на монаха. В случая *Теоктист* става общоприет както в текстовете, така и в изображенията и неизменно съпътства крал *Тривелий* – за разлика от западната католи-

⁵² Заимова, Р. Образът на Тервел в българската възрожденска книжнина и изобразително изкуство. // Минало, 1997, 3–4, 36–39.

⁵³ *Moravcsik, Gy. Byzantinoturcica*. II. Berlin, 1958, p. 306; *Златарски, В.* История, с. 602 сл.

⁵⁴ *Lexikon der Theologie und Kirche*. Freiburg 1988, X 31, X 57, III 1209, II X 31, VI 701. За политическите събития от този период срв. *Острогорски, Г.* История Византије. Београд, 1956, 219–220 [= История на Византийската държава. С.: Прозорец, 1996].

⁵⁵ *Дилевски, Н.* Три изображения..., с. 131; *Тъпкова-Заимова, В., Р. Заимова.* Тервел/Тривелиус/Теоктист, 92–98.

⁵⁶ Вж. Польный православный богословский энциклопедический словарь, т. II, 1992, с. 2174.

ческа линия, където владетелят монах се именува само и единствено *Требелиус*. „Завръщането“ на Тервел в балканска православна среда и формирания за него стереотип можем да определим като един от примерите за „героичното“ минало на средновековна България, чиято история и християнизация са основната опора за националната идентичност.

Католическата среда в България

Смята се, че няколко известни ръкописа от XIX век, съхранявани в ръкописния отдел на НБКМ, написани на павликянско наречие, са преработки на Паисиевата история и на Царственика от Христати Павлович (1844). Един сравнителен прочит показва, че е следван донякъде познатият текст на хилендарския монах, към който са добавени множество моменти от ранното християнство и от средновековието със силен прокатолически акцент⁵⁷. За целта изворовият материал е обогатен от известни западни автори. Затова в два ръкописа се среща познатият мотив с *Требелио*⁵⁸. По всяка вероятност между тях и по-късните Календари на „Св. св. Кирил и Методи“, които излизат между 1921 и 1950 г., съществува приемственост. За разлика от ръкописите обаче, те са печатни издания на съвременна кирилица, с вметвания на по-стари текстове на латиница.

Статиите на българска историческа тема и по-специално за покръстването са публикувани (1931 и 1932 г.) под странния надслов „преди около седемдесет години“. Обяснението е, че от 1860 г. датира брошура на капуцинеца Андреа Канова срещу гърцизма⁵⁹. Маньо Стоянов приписва на този автор и павликянската преработка на *Царственика*, написана на пловдивско наречие на латиница. Аргументът му за това е, че отделни откъси от нея и от подписаните от Андреа Канова „Исторически повести покрай българското обръщение на християнската вяра“ се повтарят изцяло⁶⁰.

⁵⁷ Един от по-неизвестните автори е „Буефир Французски“, от чиито творби е заимствано за Сердикийския събор и първите векове на християнството. По всяка вероятност става дума за френския йезуит Клод Бюфие (1661–1737), известен с желанието си да прилага модерните езици и историята в образованието: *Montgomery, Fr. K. La vie et l'œuvre du père Buffier. Thèse de doct. de l'Univ. de Paris (Lettres)*. Paris, 1930; *Wilkins, K. S. A Study of the Works of Claude Buffier*. Genève, 1969.

⁵⁸ Вж. ръкопис НБКМ 1314: *Bulgarsko Zaropismo deto prevodi na Bulgarsko Domin Eduardo Parochus ot selo Kalasclia i ispisal za sebesi Petar Balsamagiski Ucenik u skolio Katoliciansko*, 1856 u *Filipo-grad (Filibe)*, 62–63; НБКМ 777: *Zaropismo ili istoria balgarska*, 39–40.

⁵⁹ Календари, 1931, 62–65; 1932, с. 43, 46. Андреа Канова е работил в Пловдив като апостолически викарий и като епископ, съратник на Найдено Геров; починал в България през 1866 г.: *Еленков, Ив. Католическата църква в България и общностните идентичности на принадлежащите към нея верни през XIX и първата половина на XX в.* // Балканските идентичности в българската култура от модерната епоха (XIX–XX в.). П. С., 2002, с. 56.

⁶⁰ *Стоянов, М. Българска павликянска история*. // Известия на Държавната библиотека В. Коларов [за 1957–1958], 1959, 267–304.

Със заглавието „Тервел – първи български християнски владетел“ се поставя началото на поредица откъси на тема покръстване, заимствани и коментирани въз основа на „Историческите повести“. Тук се натъкваме на Тервеловия образ на владетеля-кръстител, познат от западната ренесансова книжнина. Неговото дело идва като светъл лъч на фона на „близнаците“ гърци, които дълго време преди това (преди IX век) се опитвали да приобщят българските си съседи към Христовата вяра. Стереотипът е идентичен с този от модерната католическа историография и безспорно е заимстван от споменатите по-горе Джеронимо Пиати и Франческо Брачолини, които акцентират на ролята на папа Николай и пратениците му в България. Посочва се 713 г. за покръстването на първия български „цар“ според „болгарската История“, но неотклонно се следва информацията от Дж. Пиати и посочена 862 г.: по всяка вероятност има бегло заимстване от православния монах Паисий⁶¹. Безспорно италианските текстове, които са основните извори, са били най-познати и използвани в българска католическа среда⁶². Това се потвърждава и от употребата на формата *Требелио* – буквална транслитерация от италиански, срещана и в посочените тук ръкописни истории от XIX век. За разлика от западните първообрази, историята в Календарите е продължена с измяната и на малкия син след смъртта на бащата: „Като умре Требелио, вторият му син, дето царуваше, напусна пак той католическа вяра и тъй, от тогава натаък Болгарете пак се изневериха, та пояха напрешната поганска вяра“⁶³.

В Календарите липсва прогоненото Зло в образа на патриарх Фотий, който у италианските автори и специално у Брачолини в „Покръстена България“ играе важна роля и очертава правата вяра побеждаваща, *езичесвото и ересите*. Текстът на Канова завършва с процеса на покръстване по времето на Богорис – така, както е изписан „у Барония“. Общуванията на Борис-Михаил – „равноапостол“ и „християнски подвижник“, са в изключително положителна светлина и се противопоставят на тези на гърците – „световни и безверни хора“⁶⁴.

Покръстването в България е представено като неизменно и задължително изпълнено деяние от страна на Рим. Процесът е построен като градация: най-напред се дават няколко въвеждащи изречения за волжкия произход на българите и опитите на гърците да ги покръстят, идва Требелио спасител с помощта на Папството да приеме християнството като хитър, човек, който „лесно пристанеше на истината без никакво спиране“. Покръстването на владетеля и на семейството му е солидната основа, върху която Борис „бе оня цар, дето поя ставно католическата вяра и уздрави я у неговото царство у година 866“.

⁶¹ Паисий, с. 99.

⁶² Екземпляр от поемата *Покръстена България* от Брачолини се съхранява в отдела за редки и ценни издания при НБКМ.

⁶³ Календари, 64–65.

⁶⁴ Заимова, Р. Католическите календари и покръстването на българите.// Етноси, култури и политика в Югоизточна Европа. Юбилеен сборник в чест на проф. Цв. Георгиева. С.: НБУ, 2009, 194–201.

Заклучителните думи убеждават читателя в приетата католическа вяра от всички българи през IX век. Към това се прибавя и черно-бялата илюстрация с текста „Отец Паисий (линорезба) от Ц. Лавренов“ под цитирания откъс. В нея има три важни елемента: монахът, книгата и свещта. Хилендарският монах е със съсредоточен и сериозен поглед, държащ разтворена книга, на която се чете ясно: „Поради що се срамиш да се наречеш българин“. Светлината от свещта се разпръсква в тясното пространство и съжителства с Паисиевото писмо, в което също се говори за първия кръстител, наречен *Тривелий*. Не е случайно попадението: православен монах, изрисуван от художника Цанко Лавренов, католик по вероизповедание и възпитаник на френския колеж в Пловдив. Ярката личност от миналото, чиято История е изписана с главна буква, идва на място с най-прочутата си мисъл, извадена от контекста на книгата.

Текстовете от 30-те години на XX век създават усещането, че всички българи са католици или по-скоро – *християни, католици, българи* са идентични. Убеждаването на читателя за здравите основи на католицизма у нас има традиционен католически и западен модел, който през всички времена има своя идейна окраска. Стъкмената в Календарите годишнина за „преди около седемдесет години“ (смятана от 1931 г. назад) идва като едно напомняне за правата вяра у българските католици, устояли на предизвикателствата на православието, на чуждите и вечно „коварни гърци“ и духовенство.

Разгледаните текстове (ръкописни и печатни) остават маргинални в българската литература, така както католическите общности (наред с всички други малцинствени) заемат периферно място и са смятани за „други“. Взаимните преплитания са твърде бегли и в нашия случай подсказват за отсъствието на комуникация със съществуващата вече българска историография и литература. Всъщност през 30-те години са били налице кратките съобщения на Й. Иванов в периодичния печат за театралните представления на йезуитите в Париж и Тервеловият западен образ е заявен в публичното пространство⁶⁵.

Вместо заключение

Въз основа на дългата ни мисловна разходка из различните писмени извори (средновековни летописи от Византия и Запада, исторически творби, театрални пиеси и поеми, периодичен печат), графични и стенописни изображения могат да се извлекат няколко акцента.

Топосите, идващи от балканските събития от VIII и IX век, се разстилат на западноевропейска почва, където формират свое идейно начало. Историческата реалност от Изтока се влита в далечния Запад, където достигналият отглас

⁶⁵ Иванов, Й. Французки пиеси от XVII в. с български сюжет. – Развигор, 1922, № 68 = Листопад, 1922, св. 7 = Зора, 1934, № 4594.

от значими събития, свързани с християнизацията в България, намира място в тогавашната монашеска летопис. Синтезът от информацията за *Rex Bulgarorum* – кръстител на своя народ – се извежда като важен топос в контекста на световната история и на църковните институции. Вписването му в класическия модел за борбата между Добро и Зло или между християнство и езичество, ереси, ислям очертава дълготраен процес в западния католически свят. Изправен пред отговорната дилема за отстраняване и надмогване на протестантството, той поема идеологическата дискуссия, черпейки от изворите на ранното християнство и Византия.

На прага на Новото време пантеонът на канонизираните владетели/монаси се обогатява с близки и далечни герои, мъченици от изминали времена. Бенедиктинци и йезуити умело свързват Изтока и Запада, възползвайки се от податките на историята и митологизираното слово. Целта оправдава средствата, когато *Требелиус* се превръща в главен герой на театралната сцена, победил Злото в името на християнската идея. Стъпвайки на тази основа, източният владетел става „притча во езицех“ и подходящо оръдие в антиреформистката кампания и сред подрастващото поколение. И докато в западното пространство Тервеловият топос е пример за поучение на подрастващите и универсален, то в българския XIX век той не получава тази „образователна“ функция.

Многогласието на западните среди, подпомогнато от мисионерската дейност през XVII–XVIII век, формира солидна основа за мисловно изминаване на обратния път към Изтока. Тервеловите образи намират благодатна почва сред балканските православни духовници. Както католическа модерна Европа изгражда своя фонд от духовни ценности в защита от традиционни и нови „врагове“, така и в българския XVIII век се сбират миналото и настоящето в защита на „своето“. Изваждането на преден план на героите от историята, почерпена от Запада и от Изтока, довежда до включването им в пантеона на националните светци. Естествено „своето“ се противопоставя на османската власт и се подплатява и въз основа на „чуждия“ католически свят, откъдето всъщност се поема Тервеловият топос. Обогатяването му с монашеското име *Теоктист* означава излизане от „чуждото“ и придобиване на свой облик. Модерното балканско време създава и нов имажинерен образ. „Забравеният“ или по-скоро непознат за българина Тервелов християнски лик от византийския печат не стига до поколенията на Паисий и Захари Зограф. Обобщеният западен образ остава на заден план, за да се разграничат владетел и монах, създавайки „свои“ визуални образи в църковната българска стенопис от XIX в.

Привнесен изцяло от Запада, митичният герой служи за акцент в историята на католицизма в България. Съществуването му като идентичен със западния в българска католическа среда показва свойственост, липса на необходимост да бъде между другото адаптиран, макар и в маргиналната писмена култура на XX век.

Едва ли друг владетел от Аспарухова България има такава популярност като Тервел, героя от VIII век, станал напоследък популярен като победителя на неблагодарния Юстиниан при Анхиало (708) и „спасителя на Византия и Европа“ от арабската инвазия (718). В XXI век се заизграждаха и православни храмове на името на светеца като възпоминание и потвърждение за неговата християнска принадлежност⁶⁶. Войнствените му дела, прибавени към деянията на светеца, добиха и продължават да добиват съвременна окраска, облечена в одеждата на националното достойнство и патриотизъм на определени среди.

⁶⁶ <http://www.bulgarite.info/node/5> – 14.02.2011; <http://www.factor-bs.com/news-18453.html> – Покриха църквата „Свети цар Тервел“ в Ахтопол – община Царево, 14.02.2011.